

دوفصل نامه تاریخ ادبیات (نشریه علمی)

دوره سیزدهم، شماره ۱؛ بهار و تابستان ۱۳۹۶

شماره پیاپی: ۸۴/۱، نوع مقاله: پژوهشی

• دریافت ۹۸/۱۰/۱۰

• تأیید ۹۹/۰۵/۱۲

تعامل امیر سیف‌الدوله حمدانی با شعرا و

پیامدهای فکری و فرهنگی آن

مهدی نجاتی آتانی*، مصطفی ناصری راد**

نصراله پورمحمدی املشی***، بشری دلریش****

چکیده

حکومت حمدانیان با گرایش شیعی در عصر زرین تمدن اسلامی با دو شاخه موصل و حلب شکل گرفت. علی بن عبدالله بن حمدان معروف به سیف‌الدوله، مؤسس شاخه حمدانیان حلب که خود دستی در شعر و ادب داشت، با حمایت مادی و معنوی از شعرا و ادبا، در فراهم نمودن بسترهای مناسب برای خلق آثار متعدد ادبی نقشی قابل ملاحظه ایفا نمود. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با مطالعه منابع تاریخی و ادبی به بررسی چگونگی ارتباط سیف‌الدوله حمدانی با شعرا و پیامدهای فکری و فرهنگی آن پرداخته‌است. ارتباط و تعامل این امیر حمدانی با شعرا در دوره ضعف و فترت خلافت عباسی موجب رشد علمی و ارتقاء فکری و فرهنگی گردید و شعرا افزون بر خلق آثار ادبی و علمی، در تقویت روحیه حماسی و مقاومت در مقابل تهاجم روم، ترویج باورهای شیعی مانند دفاع از حقانیت اهل بیت (ع) و نقد دستگاه خلافت اموی و عباسی مؤثر بودند.

کلید واژه‌ها:

حمدانیان، سیف‌الدوله، شعرا، حلب، پیامدهای فکری.

* دانشجوی دکتری تاریخ تمدن ملل اسلامی - دانشگاه آزاد اسلامی تاکستان، ایران،

Nejati.m1355@gmail.com

** استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد تاکستان، ایران، (نویسنده مسئول)،

mostafanaserirad@gmail.com

*** دانشیار گروه تاریخ دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، ایران،

poor_amlashi@yahoo.com

**** استادیار گروه تاریخ دانشگاه اراک، اراک، ایران،

Bidelrishi454@gmail.com

Abstract

Amir Saif al-Dawlah Hamdani's Interaction with Poets and Its Intellectual and Cultural Consequences

Mahdi Nejadi Atani*

Mostafa Nasser Rad**

Nasrollah PoorMohammadi Amlashi***

Boshra Delrish****

Amir Saif al-Dawla Hamdani (916-967 AD; reign 945-967) is the founder of the Hamdani government in Aleppo whose court was a gathering place for poets and writers. This research, done in a descriptive-analytical method and study of historical and literary sources, with the aim of analyzing the manner and consequences of the interaction and relationship of poets with Saif al-Dawla, seeks to answer the following questions: what factors have been effective in the gathering of poets in Aleppo and the court of Amir Hamdani and what are the consequences of this presence and interaction in the field of science and intellectual development. During the weak and recess periods of the Abbasid Caliphate, the flourishing of Islamic culture and civilization continued with the dynamism of independent and semi-independent governments, including the Hamdanians. Unparalleled forgiveness, freedom of speech, financial and spiritual support from Saif al-Dawla paved the way for the presence of many poets in his court. In addition to the praise of the Emir by poets, this presence has led to the creation of scientific and literary works, strengthening the epic spirit and resistance to Roman invasion, promoting Shiite beliefs and expressing the legitimacy of the Ahl al-Bayt and criticizing the Umayyad and Abbasid caliphates.

Keywords: Hamdanian, Saif al-Dawlah, poets, Shiite poetry

*Ph.D candidate in History of Civilization of Islamic Nations. Islamic Azad University, Takestan Branch. Iran. Nejadi.m1355@gmail.com

** Assistant professor of History of Civilization of Islamic Nations. Islamic Azad University, Takestan Branch. Iran. (Corresponding Author) mostafanaserirad@gmail.com

*** Associate Professor of Imam Khomeini International University. Qazvin. Iran. poor_amlashi@yahoo.com

**** Assistant Professor of Arak University. Arak. Iran. Bidelrish454@gmail.com

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسأله

مقارن ضعف و فترت خلافت عباسی در قرن چهارم، سیر شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی با حکومت‌های مستقل و نیمه‌مستقلی چون: سامانیان (۳۹۵-۲۰۴ق)، آل‌بویه (۴۵۴-۳۲۲ق)، حمدانیان (۳۹۴-۲۹۳ق) و فاطمیان (۵۶۷-۲۹۷ق) ادامه یافت. عمق و ابعاد این شکوفایی تا حدی بود که به حق، اندیشمندان، حوزه تمدنی آن را دوره رنسانس اسلامی یا عصر طلایی تمدن اسلامی نام نهاده‌اند.^۱ در این فرایند نقش حمدانیان، بویژه امیر سیف‌الدوله کم‌نظیر است. با وجود تمرکز این امیر حمدانی در مقابله با تهاجمات بیزانس و ایجاد امنیت در مرزهای اسلامی، وی هرگز از توجه به فرهنگ غفلت نکرد. بنابراین دربار او محل تجمع شعرا، ادیبان و اندیشمندی بوده که آثار متعددی از خود بجای گذاشته‌اند؛ شعری چون: متنبی، ابوفراس، صنوبری، کُشاجم، ابوالعباس نامی و شمشاطی که با حضور در حلب و تحت حمایت‌های سیف‌الدوله حمدانی به خلق آثار ادبی و علمی پرداخته‌اند، هر کدام به گونه‌ای در رشد فکری و فرهنگی این دوره مؤثر بوده‌اند.

از آنجا که عواملی چون: توسعه علمی، پایبندی به اخلاق، امنیت و آرامش، آزادی فکر و اندیشه از جمله مؤلفه‌های تأثیرگذار در شکوفایی فرهنگ و تمدن مورد تأکید اندیشمندان می‌باشد، (رک: ابن خلدون، ۱۳۷۵: ۲۷۴؛ ویل دورانت، ۱۳۷۰: ۱، ج ۳-۶؛ توینبی، ۱۳۷۶: ۱۷۷؛ جعفری، ۱۳۹۶: ۲۸۰) این پرسش مطرح می‌شود که ارتباط و تعامل شعرا با سیف‌الدوله حمدانی چه تأثیری بر مؤلفه‌های اعتلای فرهنگ و تمدن مانند: توسعه علم، امنیت مرزها و ایجاد آرامش، آزاداندیشی و گسترش مباحث اخلاقی در جامعه داشته است؟

۱-۲. پیشینه تحقیق

راجع به حکومت حمدانیان آثار و پژوهش‌هایی چند صورت گرفته است؛ فیصل سامر کتابی با عنوان «الدوله الحمدانیة فی الموصل و حلب» (۱۹۷۰) تألیف نموده که در آن به تاریخ حکومت حمدانیان پرداخته و در بخش کوتاهی از آن به زندگی‌نامه شعرای این دوره اشاره کرده‌است. محمدعلی چلونگر کتاب «تاریخ فاطمیان و حمدانیان» (۱۳۹۰) و مریم معزی کتابی با عنوان «پیشگامان حکومت‌های شیعی؛ تاریخ حمدانیان و فاطمیان» (۱۳۹۰) را با همکاری انتشارات سمت در راستای تأمین منابع درسی دانشجویان به چاپ رسانده‌اند و مباحثی گذرا به شعرای این

دوره اختصاص داده‌اند. اما پژوهشی درباره ارتباط شعرا و حمدانیان و نقش آنان در اوضاع فکری و فرهنگی انجام نشده‌است و تنها چند مقاله با رویکردی گزینشی و موردی به این موضوع پرداخته‌اند؛ مانند آنچه مختاری در مقاله «بررسی حماسه سرایی در ادبیات کهن عربی» (۱۳۹۳) به بررسی شعرای حماسه سرای عرب پرداخته که در بخشی از آن به ابوفراس به عنوان شاعر حماسه‌سرای دوران عباسی اشاره نموده‌است که تهی بودن ادبیات عرب از شاهکارهای حماسی بلند از نتایج این تحقیق می‌باشد؛ زینی‌وند و بختیاری نیز در مقاله‌ای با عنوان «درآمدی تحلیلی بر خدمات دولت حمدانیان به ادبیات شیعه» (۱۳۹۲) به نقش خاندان بنی‌حمدان بویژه امیر سیف‌الدوله حمدانی در شکوفایی ادبیات شیعه پرداخته‌است و حمایت‌های مادی و معنوی این امیر حمدانی از شعرا را با وجود چالش‌های سیاسی فراوان سبب شکوفایی شعر شیعی و آفرینش مضمون‌های نوین شعری می‌داند. ولی در هیچ یک از این پژوهش‌ها به بررسی پیامدهای این ارتباط پرداخته نشده‌است. با وجود این، جستار حاضر تلاش می‌کند پیامدهای فکری و فرهنگی تعاملات ادبی سیف‌الدوله حمدانی با شعرا و ادبا را بازخوانی و تبیین کند.

۲. بحث

۲-۱. سیف‌الدوله حمدانی واسطه العقد آل حمدان

حکومت حمدانیان شیعی مذهب در سال ۲۹۳ ق با انتصاب ابوالهیجاء عبدالله بن حمدان توسط خلیفه مکتفی عباسی (۲۹۵-۲۸۹ق) در موصل آغاز شد. (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ج ۱۹، ۵۶) پس از مرگ ابوالهیجاء، پسرش حسن به جای پدرش منصوب شد. (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ج ۲، ۶۰۳) از بین فرزندان ابوالهیجاء، حسن (ناصرالدوله) و علی (سیف‌الدوله) از همه مشهورتر هستند که حسن بر جزیره و علی بر شام حکومت کرد. وظایف حمدانیان، پرداخت مالیات به حکومت عباسی و نیز دفع شورش‌های داخلی و سرکوب دشمنان بود. علاوه بر آن به علت هم‌جواری با رومیان، مسئولیت دفاع از ثغور اسلامی را برعهده داشتند. به طوری که خلیفه در برخی موارد در ازای واگذاری امارت، شرط غزای روم را به آنها متذکر می‌شد؛ از جمله وقتی خلیفه مقتدر عباسی (۲۹۵-۳۲۰ق)، سعید بن حمدان را بر ولایت موصل و دیار ربیع منصوب کرد، با او شرط کرد که در عوض آن، به جنگ با رومیان اقدام کند. (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ج ۱۹، ۲۶۳)

مرزهای قلمرو حکومتی سیف‌الدوله همواره با دست‌اندازی و حملات رومیان مواجه بود. (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ج ۲۰، ۲۶۰-۲۴۶؛ ابن خلدون، ۱۳۶۳: ج ۳، ۳۴۳-۳۳۶) به طوری که تعداد جنگ‌های

سیف‌الدوله با رومیان را تا ۴۰ مورد نیز ذکر کرده‌اند که در این جنگ‌ها گاهی حمدانیان و گاهی رومیان پیروز می‌شدند. (حسن ابراهیم حسن، ۱۳۵۷: ج ۳، ۴۸۳) در مجموع سیف‌الدوله در مدت ۲۳ سال حکومتش بطور تقریبی هر سال، دو بار با رومیان جنگیده است. به همین دلیل در جهان اسلام نام سیف‌الدوله به عنوان سردار بزرگ اسلام و مجاهد کبیر باقی مانده‌است. دستگاه خلافت عباسی و حتی امیران آل بویه نیز در حمایت از سیف‌الدوله در برابر رومیان، از وی مالیات و خراج نمی‌خواستند و این مسأله سبب شد تا او با کسب ثروت زیاد، مبالغ فراوانی در مقابله با رومیان خرج کند و حتی بارها مشکلات مالی برادرش، ناصرالدوله را هم رفع نماید (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ج ۲۰، ۲۴۰) و نیز به شعرا صلعه‌هایی می‌داد که خلفا نمی‌دادند. (فیصل سامر، ۱۳۸۰: ۲۳۳) سیف‌الدوله که بیشتر عمر خود را در جنگ‌ها سپری کرده بود در سال‌های پایانی با بیماری شدیدی مواجه شد و در نهایت در سال ۳۵۵ ق در حلب درگذشت و جنازه او را به میافارقین منتقل و دفن نمودند. (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ج ۳، ۳۴۳)

۲-۲. تعامل سیف‌الدوله و شعرا

زمانی که ابزارهای تبلیغاتی به اندازه امروز تنوع و گسترش نداشت، شعر به عنوان یک ابزار مهم رسانه‌ای مورد توجه بود و حاکمان با توجه به اهداف خود از این هنر به عنوان رسانه بهره می‌بردند. از سوی دیگر تردیدی نیست که محتوای شعر در جهت‌دهی فرهنگ جامعه و ترویج مباحث اخلاقی و انتقال فکر و اندیشه نقش بسزایی داشت. چنان که محمدرضا حکیمی نویسنده کتاب ادبیات و تعهد در اسلام درباره تأثیر شعر در انتقال فکر و اندیشه می‌نویسد: «هر فکر و فرهنگی که زبان شعر را بکار نگیرد، در حق خود کوتاهی عظیم کرده است. ... انسان روزی که خواست سخن را به رسالت بفرستد شعر را اختراع کرد. در حقیقت شعر را برای آن گفت تا احساس و فکر و اندیشه خویش را منتقل کند.» (حکیمی، ۱۳۸۳: ۲۲)

با اتکا به تأثیرگذاری شعر در جامعه بود که پیامبر اکرم(ص) به شعر اهمیت زیادی دادند و شاعران را در نشر حقایق دین تشویق و تشجیع کردند. شاعران زن و مردی که در صدر اسلام مروج اندیشه پیامبر بودند را ۳۳ تن ذکر کرده‌اند که علامه امینی در کتاب الغدیر نام آنها و اشعار برخی از آنان را آورده‌است. (امینی، ۱۳۸۷: ج ۲، ۲۲-۲۳) او درباره این شاعران می‌نویسد:

«آنان پیوسته در پیامون پیامبر بودند و حتی در سفرها از او جدا نمی‌شدند؛ چابک سواران جنگی بودند که با شمشیر بران شعر و تیر دلدوز نظم دشمنان اسلام را مفتضح و رسوا می‌کردند و در میدان نبرد، مردانه از حریم اسلام دفاع می‌نمودند.» (همان)

پس از پیامبر اسلام نیز خلفا و امرایی که با شعر و شاعری آشنا بودند از این موضوع به عنوان یک ابزار تأثیرگذار به‌خوبی بهره بردند و سیف‌الدوله حمدانی یکی از سرآمدان این عرصه به شمار می‌رود.

سیف‌الدوله فردی دلیر، شجاع، جوانمرد و در بخشندگی کم‌نظیر بود. او در جنگ، اصول جوانمردی را رعایت می‌کرد. گفته شده‌است قسطنطین پسر دمستق، پس از اسارت به دست سیف‌الدوله، مریض شد و سیف‌الدوله شخصاً از وی مراقبت و پرستاری کرد و وقتی درگذشت در تدفینش شرکت کرد و با وجود دشمنی شدید، به پدرش پیام تسلیت فرستاد. (ابن‌العديم، ۱۹۵۱، ج ۱: ۱۲۳) همچنین سیف‌الدوله پس از شکست اخشیدیان، لشکر خود را از تعقیب فراریان منع کرد و گفت: مال از آن شما، جان‌ها از آن من و همه اسیران را آزاد کرد. (همان: ۱۱۳) او با وجود درگیری‌های متعددی که با دشمنان، بویژه رومیان داشت، از موضوع ادب و فرهنگ غفلت نمی‌کرد؛ به گونه‌ای که در این عرصه از حاکمان هم‌عصر خود در سایر بلاد اسلامی سبقت می‌جست. وی به سبب برخورداری از استعداد شعر و شاعری و تبحر در ادبیات عرب در خصوص شعری که نزد او خوانده می‌شد، نظر می‌داد و سروده‌های آنان را از نظر لغوی و ادبی نقد می‌کرد. متنی به عنوان یکی از بزرگترین شعرای قرن چهارم هجری که سال‌ها در خدمت سیف‌الدوله بود، از نقد ادبی این امیر حمدانی در امان نبود. (ر.ک: ثعالبی، ۱۴۰۳: ج ۱، ۴۳-۴۴)

توجه به شاعران و ادیبان و برگزاری مجالس ادبی با حضور شخص امیر سیف‌الدوله و پرداخت صله و هدایا، سبب جذب شعرا و ادیبان به دربار این امیر حمدانی گردید و رقابتی نیز بین آنان شکل گرفت. برخی شعرا در نزد سیف‌الدوله دارای جایگاه ویژه بودند؛ به عنوان نمونه او متنی را بسیار اکرام می‌کرد و وی را غرق در هدایا می‌ساخت، چنانکه سالانه سه هزار دینار به او می‌پرداخت و این مبلغ، علاوه بر دیگر پاداش‌ها و بخشش‌ها بود. (البیدی، ۱۹۶۳: ج ۱، ۶۵؛ البرقوقی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۳۹) از سوی دیگر شعرا نیز در مدح این امیر حمدانی و بیان جنگ‌آوری، جهاد و شجاعت وی در برابر رومیان سنگ تمام گذاشتند.

دربار سیف‌الدوله پر بود از شاعرانی که از جاهای مختلف به آنجا روی می‌آوردند. سخنوران نامداری همچون: متنی، ابوفراس، صنوبری، نامی، سری رفاء، کُشاجِم، واواء، بِنْغَاء، دو برادر خالدی، منصور و احمد دو پسر کیلخ، جعفر و عبدالله دو پسر ورقاء، شیظمی، ابوذر و ابوالفرج مجلسی، خلیج، شامی، ابوطالب رقی، ناشی اصغر و زاهی در آنجا گرد آمده بودند و اینها بر روی هم نماینده انواع شعر در قرن چهارم هستند. متنی و ابوفراس نمونه شعر رزمی و گاه حکمی‌اند.

صنوبری و کُشاجم شاعر طبیعت و سرود و زیبایی گل و آب و آسمان و باران، واواء دمشقی استاد قطعات کوتاه با مضامین عامیانه، سری رفاء شاعری است مردمی که حمام‌ها و میخانه‌ها و شکارچیان و طیبیان را توصیف می‌نماید. (رک: فیصل سامر، ۱۳۸۰: ۳۵۸)

سیف‌الدوله در زمینه توجه به فرهنگ شاخص است که دلیل اصلی آن شاعر و ادیب بودن این امیر حمدانی و همچنین گشاده دست بودن و کرم بی‌نظیر اوست. این کرم و بخشش او چه برای خودنمایی و جلب شعرا در رقابت با سایر حکومت‌ها بوده باشد و چه به‌خاطر علاقه شدید به فرهنگ و ادب، نتایج ارزشمندی به بار آورده‌است. حمایت‌های سیف‌الدوله از شعرا از نظر مالی و یا تشویق آنان و نیز فراهم نمودن فضای امن و آزادی بیان و برگزاری مجالس ادبی، یک اقدام تک سویه نبوده، بلکه شعرا نیز با بکارگیری توان و ذوق هنری و ادبی خود و با سرودن اشعار با مضامین متنوع و نیز مدح وی لطف و کرم او را جبران می‌کردند و در جنگ‌ها با سرودن اشعار حماسی در پیروزی‌هایش مؤثر بودند. این تعامل و ارتباط، بستر را برای خلق آثار متنوع فراهم کرد و پیامدهای مختلف فکری و فرهنگی را به‌دنبال داشت که حداقل در چهار زمینه قابل بررسی است:

الف) دفاع از اهل‌بیت (ع) و نقد دستگاه خلافت

حکومت حمدانیان در حلب سبب گسترش تشیع در آنجا و نیز حضور عالمان و شعرا و ادبا در آن دیار گردید. (مظفر، ۱۴۰۸: ۱۴۷) شیعه بودن سیف‌الدوله و عملکرد او حاشیه امنی برای شعرا ایجاد کرده‌بود و حمایت این امیر حمدانی سبب خروج شاعران شیعی از تقیه و بیان افکار و اندیشه‌های خود در قالب شعر شد. به‌طوری‌که در عصری که خلافت در اختیار عباسیان به‌عنوان حامی و مدافع اهل سنت قرار داشت، شعرا با آزادی بیان و بدون هراس از تعرض عباسیان و برخی از طرفداران افراطی آنان، در نوشته‌ها و شعرهای خود، ضمن بیان فضایل اهل‌بیت در قالب مدح و رثاء، سیاست خلفای اموی و عباسی را نیز نقد می‌کردند. هرچند حمدانیان حکم امارت را از خلیفه سنی مذهب عباسی دریافت می‌کردند ولی بدون توجه به ملاحظات سیاسی و مذهبی، بستر و زمینه را برای حضور شاعران در حلب فراهم کردند و امنیت و آزادی ناشی از قدرت سیاسی حمدانیان سبب شد تا شعرا بی‌پروا افکار و اندیشه مذهبی و سیاسی خود را بیان نمایند. از جمله این شعرا می‌توان به ابوفراس اشاره کرد که از کودکی تحت حمایت سیف‌الدوله بوده‌است. ابوفراس پسر عموی سیف‌الدوله حمدانی (ابن العماد حنبلی، ۱۴۰۶: ج ۴، ۳۰۰) از طرف پدری عرب ولی مادرش

رومی بود. او سه ساله بود که پدرش درگیر رقابت‌های سیاسی خانوادگی شد و به دست ناصرالدوله حمدانی به قتل رسید. (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ج ۲۰، ۳۳) وی تحت حضانت مادرش و حمایت سیف‌الدوله بزرگ شد. (ابی فراس، ۱۴۱۴: ۸) پس از تأسیس حکومت سیف‌الدوله در حلب به آنجا رفت و تحت سرپرستی مستقیم وی قرار گرفت و محیط بسیار مناسب آموزشی برایش فراهم شد. او نزد سیف‌الدوله بسیار عزیز بود و در جنگ‌ها پیشوای لشکر و در صلح از منشیان او بشمار می‌آمد. او در ۱۷ سالگی فرمانروای منبج شد. (ابن عدیم، ۱۹۵۱: ج ۲۰، ۱۱۹-۱۲۰) ابوفراس در دو مرحله به اسارت رومیان درآمد؛ ابتدا در سال ۳۴۸ ق که با پرداخت فدیة توسط سیف‌الدوله آزاد شد و بار دیگر در سال ۳۵۱ ق به قسطنطنیه منتقل گشت. این بار او چهار سال زندانی بود تا سیف‌الدوله با پرداخت فدیة آزادش کرد. (مسکویه، ۱۳۷۶: ج ۶، ۲۷۳) این گزارش مورخان نشان می‌دهد حضور ابوفراس در محیط آموزشی که سیف‌الدوله برای وی فراهم کرده‌بود و همچنین شرکت در مجالس ادبی سیف‌الدوله با شعراء استعدادهای او را شکوفا کرده‌است.

منتبئی از شعرای مشهور عرب، ابوفراس را شاعری پیشرو و برجسته می‌دانست؛ بنابراین در میدان شعر با ابوفراس به مبارزه نمی‌پرداخت و جرأت مسابقه با او را نداشت. (ثعالی، ۱۴۰۳: ج ۱، ۵۷) محتوای دیوان ابوفراس شامل: غزل، فخریات، رثاء، وصف و حکمت است و قصاید او در ایام اسارت رومیان مشهور است و همین امر باعث شهرت او شد.^۲ (ابی فراس، ۱۴۱۴: ۱۳) این اشعار که به رومیات معروف است، اشعاری است حزن‌آور که وی در اشتیاق و حسرت دیدار مادر و خانواده در خطاب به سیف‌الدوله سروده است. (همان: ۱۳)

یکی از قسمت‌های برجسته در شعر ابوفراس قصایدی است که در آن اهل بیت(ع) را ستوده و مظلومیت آنان را بیان و حقوق آنها را تأیید و مطالبه کرده‌است. وی در یکی از قصایدش به واقعه غدیر و حق جانشینی امام علی(ع) اشاره و ادعای بنی‌عباس مبنی بر وراثت از پیامبر(ص) را نقد کرده‌است. مطلع این قصیده ۶۱ بیتی چنین است:

الدین مُخْتَرَمٌ، وَالْحَقُّ مُهْتَمِّمٌ
وَفِيَّ أَلِ رَسُولِ اللَّهِ مُقْتَسِمٌ

(ابی فراس، ۱۴۱۴: ۳۰۰)

ابوفراس در این قصیده به مصیبت‌های اهل بیت همراه با انتقاد به دشمنان آنها از جمله امویان و عباسیان پرداخته است. او در ادامه همین قصیده آورده است:

بنو علیّ رعایا فی دیارهم
و الأمر تملکة النّسوان و الخدم

او در این بیت از اینکه در دربار عباسیان زنان و خادمان حکم می‌رانند، انتقاد می‌کند و نیز در

همین قصیده در ابیاتی انتقادی به قتل یکی از سران اصلی قیام عباسیان، یعنی ابومسلم خراسانی، توسط منصور دوانیقی اشاره دارد و سپس به عهد شکنی نسبت به مردم موصل پس از امان دادن به آنها و کشتار آنان در مسجد توسط یحیی بن محمد بن علی، برادر ابوالعباس سفاح می‌پردازد.^۳ سپس درباره غدیر خم می‌گوید:

قام النبى بها يوم الغدير لهم و الله يشهد و الأملاك و الأمم

همچنین در ادامه، از سختی‌های زندگی شیعیان در ممالک اسلامی سخن رانده‌است. (همان) برخی این قصیده را در دفاع از اهل بیت (ع) در آن مقطع تاریخی معادل هزار شمشیر در دفاع از حق و دین خدا می‌دانند. (مظفر، ۱۴۰۸: ۱۴۶)

از دیگر شعرای دربار سیف‌الدوله محمد بن حسن الضبّی حلبی انطاکی، مشهور به صنوبری متولد سال ۲۸۴ ق در انطاکیه است. در جوانی به حلب و دمشق سفر کرد و مدتی از عمرش را در آنجا گذراند. در اواخر عمرش به دربار سیف‌الدوله حمدانی پیوست و یار و همراه شاعر برجسته شیعه، کُشاجم گشت. صنوبری در این مقطع، کتابدار سیف‌الدوله بود. (ابن ندیم، ۱۳۴۶: ۱۹۴) او اشعاری در مدح اهل بیت (ع) و غدیر خم دارد. «غدیر به صنوبری» دارای ۴۲ بیت شعر است. (امینی، ۱۳۸۷: ج ۳، ۵۱۴) یکی از اشعار معروف او قصیده‌ای است که در مقام امام حسین (ع) سروده است.

چند بیت آن چنین است:

یا خیر من لبس   النبوه من جمیع الانبیاء
یوم الحسین اهرقت   دمع الارض بل دمع السماء
یا کربلا خلقت من   کرب علی و من بلاء

(الضبّی، ۱۹۹۸: ۳۸۲؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ج ۴، ۱۲۴)

دیگر شاعر این دوره أبوالفتح محمود بن حسین بن شاهک رملی، مشهور به کُشاجم است. جد او، سندی بن شاهک، دشمن اهل بیت (ع) و مأمور سختگیر هارون در زندان نسبت به امام موسی بن جعفر (ع) است. اما کُشاجم از جدش دوری جسته، نه تنها از خاندانش حمایت نمی‌کند، بلکه با اشعارش پیوسته از اهل بیت (ع) حمایت و سیاست‌های امویان و عباسیان را نکوهش می‌کند. او به شیعه بودن خود افتخار می‌کرد و با استدلال و برهان، مردم را به مذهب خود فرا می‌خواند و از حقوق اهل بیت جانبداری و در سوگشان ناله و زاری می‌کرد. (امینی، ۱۳۸۷: ج ۴، ۱۷)

پذیرفته (متر، ۱۳۸۸: ۲۹۶) و دوستی خود را با او در قالب اشعاری در مدح وی اظهار کرده‌است.

چند بیت از اشعار وی در زمینه مصائب اهل بیت عبارت است از:

لقد هتکت حُرْمُ المصطفیٰ   وحلَّ بهنَّ عظیمُ البلاءِ
وساقوا رجالَهُمْ کالعبيد   وحادوا نساءَهُمْ کالِإماءِ
فلو كان جدُّهمُ شاهداً   لیتَّبَعُ أظعانَهُم بالبکاءِ

(کشاجم، ۱۹۸۹: ۴)

ابوالحسن علی بن عبدالله بن وصیف، معروف به ناشی‌أصغر، شاعری مشهور است که برای اهل بیت قصاید زیادی سروده است. او به حلب نزد سیف‌الدوله رفته و امیر او را غرق در احسان کرده‌است. (ابن خلکان، بی‌تا: ج ۳، ۳۶۹) وی همچنین در حق سیف‌الدوله قصاید زیادی سروده‌است. (رک: ثعالبی، ۱۴۰۳: ج ۱، ۲۸۸) در معجم‌الادباء از قول خالغ آمده که معتقد به امامت اهل بیت بود و با سبک بدیعی بحث و مناظره می‌کرد. وی عمرش را در ثنا و ستایش اهل بیت سپری کرد و به دوستی با آنان سرشناس و معروف گردید. (حموی، ۱۳۸۱: ج ۲، ۷۹۴) نوحه‌خوانان اشعارش را در مجالس عزای اهل بیت می‌خواندند. (همان، ۷۹۶) او در یکی از اشعارش درباره غدیر خم و ستایش امام علی(ع) می‌نویسد:

ذالک علی الذی تفرده   فی یوم «خم» لفضله اتضحاً
إذ قال بین الوری وقام به   معتضداً فی القیام مُکتشحا
من کنت مولاه فالوصی له   مولی بوحي من الاله وحی

(امینی، ۱۳۸۷: ج ۴، ۲۹)

ابوبکر محمد بن عباس خوارزمی، خواهرزاده محمد بن جریر طبری، از دیگر شعرای این دوره است. او در حفظ لغت و شعر، یگانه‌ی روزگار بود. (یاقوت حموی، ۱۳۸۱: ج ۲، ۱۱۰۱) وی در عنفوان جوانی در حلب و در مجمع راویان و شعرای دربار سیف‌الدوله قرار گرفت و با ابن خالویه، شمشاطی، متنبی، نامی و سایر شعرای مشهور آن دیار مرتبط شد و بهره فراوانی برد. (ثعالبی، ۱۴۰۳: ج ۱، ۳۵) او در نامه‌ای به شیعیان نیشابور بخشی از جنایات امویان و عباسیان نسبت به خاندان پیامبر(ص) را شرح داده و می‌نویسد:

«همین کافی است که بدانید در قلمرو اسلام شهری نیست مگر در آن شهیدی مظلوم از آل ابیطالب به خون درغلطیده و در قتل او اموی و عباسی شرکت نموده است.» (خوارزمی،

۱۳۸۴: ۴۷۴)

او در این نامه به سیاست بنی‌امیه در قتل مخالفان و سرکوب شدید منتقدان پرداخته و ضمن بیان اقداماتی مانند: ویران نمودن خانه خدا، داغ نهادن بر گردن بندگان آزاد خدا، قتل خُجر بن عَدی و عمرو بن حمق خزاعی، سیاست غل و زنجیر و کشتن شیعیان توسط حکام منصوب بنی‌امیه را نقد می‌کند و حتی درباره معاویه می‌نویسد:

« حتی قبض الله معاویه علی اسوأ اعماله و ختم عمره بشر احواله. » (همان: ۴۷۶)

او در این نامه گریزی به قتل ابومسلم خراسانی توسط عباسیان زده و به این نکته اشاره می‌کند که عباسیان حتی به یاران نزدیک و یکی از مهره‌های اصلی در تأسیس حکومتشان نیز رحم نکرده و او را به قتل رسانده‌اند. (همان: ۴۸۱) به نظر می‌رسد این گونه سخن گفتن و نامه نوشتن به مردم نیشابور که تحت سلطه یک حکومت سنی مذهب و طرفدار عباسیان قرار داشتند، با وجود یک حامی امکان پذیر شده‌بود. وجود امنیت در پناه حاکمان شیعی حمدانی و آل بویه فضا را برای بیان حقایق و نقد حاکمان ایجاد نموده بود. چنانچه پس از تضعیف حکومت‌های شیعی و خارج شدن قدرت سیاسی آنان، تعرض به شیعیان و محله‌ی شیعه‌نشین و ناامن شدن عرصه بر علمای شاخصی از جمله شیخ طوسی را در بغداد شاهد هستیم.^۴

درباره نقد شعرای مذکور از دستگاه خلافت اموی این نکته قابل توجه است که در عصر سیف‌الدوله هر چند نزدیک به دو قرن از سقوط بنی‌امیه در شام می‌گذشت، ولی هنوز در این سرزمین برخی از خلفای اموی دارای محبوبیت بودند و قیر افرادی مانند معاویه مشهور و در خانه‌ای مقابل مسجد جامع دمشق مورد رفت و آمد طرفدارانشان بوده‌است. (نک: مسعودی، ۱۳۶۵: ۲۷۹) بنابراین انتقاد از سیاست امویان فقط واکنش به یک رفتار در گذشته نبود و تنها با یک واقعه تاریخی سروکار نداشت، بلکه شعرا، هم به یک واقعیت تاریخی و هم به یک موضوع زنده در جامعه شام می‌پرداختند و جنایات این خاندان را در قالب شعر بیان و با جریان حامی آنها مقابله می‌نمودند. از سوی دیگر حکومت عباسیان - که نماد خلافت اهل سنت در این عصر بودند- از نقد شعرای مذکور در امان نماندند و این گویای این واقعیت است که ارتباط شعرا با سیف‌الدوله حمدانی و آزادی بیانی که در سایه این حکومت بوجود آمده‌بود، موجب تشجیع شاعران در بیان اشعار انتقادی نسبت به سیاست‌های ضد انسانی و ضد دینی عباسیان شده‌است. حکومت نیز با استفاده از شعر به عنوان یک ابزار مؤثر در جامعه عرب به جریان‌سازی در راستای دفاع از اهل بیت (ع) و نقد دستگاه خلافت پرداخته‌است.

ب) خلق آثار علمی توسط شاعران

برخی از شعرا که به دربار سیف‌الدوله تردد داشتند، علاوه بر شعر، آثار ارزشمندی در سایر حوزه‌های علمی از خود بجا گذاشته‌اند. علی بن حسین بن محمد بن هیشم، معروف به «أبو الفرج اصفهانی» (م ۳۵۶ ق) آدیب نحوی، شاعر و مورخ، از جمله این افراد است که در سال ۲۸۴ ق متولد شده است. (یاقوت حموی، ۱۳۸۱: ج ۲، ۷۵۰) شیخ طوسی، او را در شمار مصنفان شیعه و به مذهب زیدی دانسته و کتاب‌های او را «الأغانی الکبیر»، «مقاتل الطالبیین» و کتاب «ما نزل من القرآن فی أمیر المؤمنین علیه السلام و أهل بیته علیهم السلام» و «کتاب فیہ کلام فاطمه علیها السلام فی فدک» ذکر کرده است. (طوسی، بی تا: ۱۹۲)

وی پس از تألیف کتاب الأغانی، آن را به سیف‌الدوله حمدانی اهدا نمود و او هزار دینار به وی پرداخت. (یاقوت حموی، ۱۳۸۱: ج ۲، ۷۵۱؛ ابن خلکان، بی تا: ج ۳، ۴۴۰) یکی دیگر از کتاب‌های مشهور او «مقاتل الطالبیین» است که در آن، شهدای خاندان اَبی طالب را از جعفر طیار تا علویانی که تا اواخر حکومت مقتدر عباسی (متوفای ۳۲۰) به شهادت رسیده‌اند، ذکر کرده و شرح حال و شهادتشان را نوشته است.

ابوعبدالله حسین بن احمد بن ابن خالویه بن حمدان از بزرگان اهل لغت و ادب عرب و اهل همدان است که در سال ۳۱۴ هـ وارد بغداد شد و با اکابر علما دیدار و از دانش آنان بهره‌مند گردید. (یاقوت حموی، ۱۳۸۱: ج ۱، ۴۵۰) پس از آن در شهر حلب مستقر شد و به خدمت سیف‌الدوله درآمد و چون در علم شهرت پیدا کرد ضمن اینکه مورد احترام و تکریم حکومت قرار گرفت دانش دوستان زیادی نیز از هر سو به مجلس درس او آمدند. (ثعالبی، ۱۴۰۳: ج ۱، ۱۳۶)

بر اساس آنچه در فهرست آمده کتاب‌های او عبارتند از: الاشتقاق، الجمل فی النحو، اطرحش لغه، القرات، المبتدا، اعراب ثلاثین سوره من القرآن، المقصور و الممدود، المذکر والمونث، الالفاظ و کتاب لیس. (ابن ندیم، ۱۳۴۶: ۱۴۱) او کتاب لیس فی کلام العرب را در خصوص اغلاط عوام تألیف کرد. (متز، ۱۳۸۸: ۲۶۸) وی شعری درباره سرمای همدان نیز سروده است. (ثعالبی، ۱۴۰۳: ج ۱، ۱۳۶) ابن خالویه در خدمت بنی حمدان بود تا اینکه در حلب در سال ۳۷۰ درگذشت. (ابن ندیم، ۱۳۴۶: ۱۴۱؛ یاقوت حموی، ۱۳۸۱: ج ۱، ۴۵۲)

از دیگر شعرای دربار سیف‌الدوله ابوالحسن علی بن محمد شمشاطی اهل شمشاط از شهرهای مرزی ارمنستان و معلم ابوتغلب ناصرالدوله بن حمدان و برادرش بود و سپس ندیم آنان شد. یاقوت حموی درباره او می‌نویسد:

«او شاعری است نیکو و مصنفی سودمند و کثیرالحفظ در روایات، شمشاطی بر مذهب شیعه بود و در کتابهای خود بسیاری از احادیث و اخبار آنان را آورده‌است.» (یاقوت حموی، ۱۳۸۱: ج ۲، ۸۵۲)

آثار او شامل کتاب: *الانوار*، کتاب *الديارات*، کتاب *المثلث الصحيح*، اخبار ابی تمام و گزیده شعر او و کتاب *القلم* است. (ابن ندیم، ۱۳۴۶: ۲۵۴)

ناشی اصغر از دیگر شاعران دربار سیف‌الدوله است که در علم کلام صاحب نظر بود و همچنین دستی در فقه داشت. شیخ مفید از او روایت نقل کرده است. (امینی، ۱۳۸۷: ج ۴، ۳۵)

نجاشی در کتاب *رجال* برای او یک کتاب از امامت نام برده‌است. ولی شیخ طوسی در *الفهرست* می‌گوید ناشی صاحب تألیفات متعددی بوده‌است. (همان)

ابونصر فارابی از دیگر اندیشمندان برجسته‌ای که در دامان تمدن اسلامی رشد کرد و در چندین حوزه فکری و فلسفی، آثاری کم نظیر پدید آورد. ابن ندیم کتب فارابی را مراتب *العلوم*، *تفسیر قطعه‌ای از اخلاق ارسطو*، *شرح کتاب القیاس* و *کتاب البرهان* و *کتاب الخطابیه* و کتاب *المغالطین ارسطو* ذکر کرده‌است. (ابن ندیم، ۱۳۶۳: ۴۷۴) هر چند فارابی به عنوان شاعر شهرت ندارد ولی در مجموعه آثار فارابی ابیاتی در خصوص مراحل نفس انسانی ذکر شده که چنین آغاز می‌شود:

كَمَلْ حَقِيقَتَكَ الَّتِي لَمْ تَكْمُلْ   وَالْجِسْمَ دَعَا فِي الْحَضِيضِ الْأَسْفَلِ

این اثر فلسفی منظوم را شیخ احمد بن صالح بحرانی قطیفی تخمیس کرده‌است. (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۴: ج ۱، ۱۰۴)

فارابی از جمله اندیشمندان اسلامی است که سبک زندگی صوفیانه‌ای داشت. (قفطی، ۱۳۷۱: ۳۸۱) او پس از بغداد به حلب رفت و در پناه حکومت سیف‌الدوله قرار گرفت. سیف‌الدوله روزانه مبلغ چهار درهم به فارابی پرداخت می‌کرد. البته این مبلغ در مقایسه با دریافتی شاعران از دستگاه حکومت حمدانی بسیار ناچیز بود. (ابن عماد حنبلی، ۱۴۰۶: ج ۴، ۲۰۹؛ متز، ۱۳۸۸: ۲۱۶)

آنچه گذشت، شواهدی است بر حمایت مادی سیف‌الدوله از شعرا و اندیشمندی که در دربار او حضور داشته و یا اثری را به او تقدیم می‌کردند. پرداخت هدایا، مستمری و یا حق تألیف به افراد، سبب کاهش دغدغه‌های معیشتی آنان می‌شد و بخشی از نیازهای مالی آنان را برطرف می‌کرد تا بتوانند با فراغ بال به نگارش و خلق آثار علمی بپردازند. ادیب و شاعری مثل ابوالفرج اصفهانی هرچند خود دارای دانش و فکر و اندیشه و ذوق ادبی بوده‌است ولی زمانی می‌توانست

کتابی همچون *الآغانی* را در چندین مجلد و در چند هزار صفحه به نگارش درآورد که تا حدودی امور اقتصادی زندگی اش تأمین باشد و یا اندیشمندی چون فارابی هر چند به زندگی صوفیانه خو کرده بود اما برای تأمین حداقل‌های زندگی، مبلغی به صورت مستمری از این امیر حمدانی دریافت می‌نمود. بنابراین می‌توان گفت حمایت‌های مالی سیف‌الدوله در خلق آثار علمی اندیشمندان و شاعران بی تأثیر نبوده‌است.

ج) تقویت روحیه حماسی و مقاومت

همان‌طوری که اشاره شد، ثغور اسلامی مدام مورد تهاجم رومیان قرار داشت و جنگ‌های فراوان سیف‌الدوله با آنها گویای این موضوع و نقش برجسته این امیر حمدانی در امنیت مرزهای غربی ممالک اسلامی است. موضوع حفاظت مرزهای اسلامی چنان اهمیت داشت که دستگاه خلافت عباسی شرط حکومت حمدانیان بر حلب را غزای با روم قرار داده و یا برای حفظ تمامیت ارضی و امنیت ثغور اسلامی از دریافت مالیات این منطقه از دولت حمدانی چشم‌پوشی می‌کردند. سیف‌الدوله توانست با بیش از چهل بار جنگ با رومیان مانع ورود آنان در سایر ممالک اسلامی گردد. در چنین شرایطی ایجاد روحیه حماسی و تقویت روح مقاومت در بین مردم و نیز تهییج و تشویق آنها برای حضور در جهاد بسیار حائز اهمیت بود. برخی از شعرای دربار سیف‌الدوله ضمن حضور در میدان نبرد با اشعار حماسی خود در ایجاد این فضای روانی نقش آفرین بودند و بخش زیادی از اشعار عصر مذکور به جنگ‌ها اختصاص دارد. در میان شعرای دربار سیف‌الدوله، متنبی و ابوفراس از خواص بودند و با توجه به نوع اشعار حماسی آنها و نگاه ویژه امیر حمدانی به این دو شاعر می‌توان به هدفمند بودن حمایت حکومت از آنان پی برد.

متنبی از شعرای مشهور دربار سیف‌الدوله و از بزرگترین شاعران عربی قرن چهارم هجری است که نزد علویان پرورش یافت و به تحصیل شعر و فنون عرب پرداخت. (البرقوقی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۲۰؛ ثعالبی، ۱۴۲۰: ج ۱، ۱۳۹-۱۴۰) متنبی از جمله شاعرانی است که در جنگ‌ها حضور داشته و در وصف نبرد اشعاری رجزگونه سروده است. او شیفته جنگ و آلات و ادوات آن بوده و بنا به گفته سخن‌شناسان، وی در توصیف معارکه و میادین نبرد واقعاً کم‌نظیر است. زیرا علاوه بر این که سخنوری توانا بوده، جنگجویی بی‌محابا نیز بوده‌است. مهمترین نبردهایی که متنبی آنها را وصف نموده، عبارتند از: جنگ‌های خُرشنه، الثُّغور، الحَدَث الحمراء و الدَّرَب. (رک: منوچهریان، ۱۳۸۸: ج ۱، ۳۹-۴۰)

او در یکی از اشعارش - که در مدح عمر بن سلیمان الشرابی سروده است - کشور روم را همانند ورق پاره‌ای بیان می‌کند که گویی ممدوح متنبی آن را پاره کرده‌است و با این تعبیر قدرت روحی لشکر را افزایش می‌دهد.

يَسُقُ بِلَادَ الرُّومِ وَالنَّقْعُ أَثْلَقُ   بِأَسْيَافِهِ وَالجُّوُّ بِالنَّقْعِ أَذْهَمُ

(الواحدی، بی تا: ج ۱، ۹۲)

در جایی دیگر از کثرت اسلحه که باعث دلگرمی نیروهای نظامی است این گونه می‌سراید:

يَمْنَعُهَا أَنْ يُصِيبَهَا مَطْرٌ   شِدَّةَ مَا قَدْ تَصَافِقَ الْأَسْلُ

(راغب اصفهانی، ۱۳۷۱: ۲۲۰)

یکی از قصاید متنبی در مدح سیف‌الدوله است؛ در حالی که سوار بر اسب و قصد رفتن به دژ سمندو کرده و لشکرش در منزلگاهی معروف به السنبوس صف آرایی کرده‌است. او در این قصیده به تقویت روحیه نیروها پرداخته و محافظت زنان پاکدامن از اسیری و ایمن شدن مسیرهای حاجیان را گوشزد می‌کند.

لِهَذَا الْيَوْمِ بَعْدَ غَدٍ أَرْبِجُ   وَنَارٌ فِي الْعَدُوِّ لَهَا أُجْبِجُ
تَبِيْتُ بِهَا الْحَوَاضِنُ أَمِنَاتٍ   وَتَسَلَّمُ فِي مَسَالِكِهَا الْحَجِجُ

(البرقوقی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۳۵۹)

او در قصیده‌ای دیگر در مدح بدر بن عمار اسدی که عهده‌دار نبرد طبریه بود، ایجاد امنیت و کاهش اضطراب و ترس توسط ممدوح را این گونه به نظم در آورده‌است:

وَهَوَّلٍ كَشَفَتْ وَنَصَلٍ قَصَفَتْ   وَرُمُحٍ تَرَكْتُ مُبَاداً مُبِيداً

(الواحدی، بی تا: ج ۱، ۱۰۶)

متنبی نزدیک به هشت سال، سیف‌الدوله را همراهی کرد و در این مدت، ۳۸ قصیده نیز در مدح او سروده است که از این تعداد ۱۴ قصیده در وصف جنگ‌های او با رومیان، ۴ قصیده در زمینه نبردهای او با اعراب، ۱۵ قصیده در مدح وی و بدون وصف جنگ و در نهایت ۵ قصیده در رثای اوست. (فیصل سامر، ۱۳۸۰: ۳۶۶؛ منوچهریان، ۱۳۸۸: ج ۱، ۳۴)

ابوفراس نیز در جنگ‌ها فرمانده لشکر بود و حتی دو بار به اسارت رومیان در آمد. او در بیشتر جنگ‌های سیف‌الدوله با رومیان شرکت داشت و اگر در جنگی حضور نمی‌یافت، این خلاً بر امیر حمدانی مشهود بود و کار را بر او دشوار می‌ساخت. (ابن‌العدیم، ۱۹۵۱: ج ۱، ۱۴۷-۱۴۰) وی در اشعارش صفاتی مانند: دلآوری، سوارکاری، شجاعت و پاکدامنی را توصیف می‌کند. او

قصیده‌ای بلند در ۲۲۵ بیت دارد که تمام ویژگی‌های او در فخر و حماسه را دربر می‌گیرد. این قصیده با مطلع زیر آغاز می‌شود.

لَعَلَّ خَيَالَ الْعَامِرِيَّةِ زَائِرٌ   فَيَسْعَدُ مَهْجُورٌ وَيُسْعَدُ هَاجِرٌ

(ابی فراس، ۱۴۱۴: ۱۲۴)

د) اشعار حکمی و اخلاقی

جامعه و حاکمان در جهت گیری مضامین اشعار شعرا، بسیار مؤثر هستند. آنجا که حکام تمامی وقت خود را به می‌خوارگی و لذات نفسانی و شکار می‌گذرانند، محتوای شعر شاعران نیز وصف آن فسادها و ستایش حکام تبه‌کار خواهد بود؛ ولی اگر حاکمی پایبند به اخلاق روی کار بیاید، شعر شاعران نیز رنگ دیگری به خود خواهد گرفت و سخن چنان خواهند گفت که خوشایند حاکمان و صاحبان قدرت باشد تا صلح‌ها و هدایایی دریافت نمایند. (شهیدی، ۱۳۶۸: ۳۴۷-۳۴۸) در عصر سیف‌الدوله، اشعار با مضامین حکمت آمیز و اخلاقی زیادی دیده می‌شود و به نوعی شعر متعهد را در این دوره به وضوح می‌توان دید که این موضوع نمی‌تواند بی‌تأثیر از سیاست‌های فرهنگی حکومت باشد. چون اگر سیف‌الدوله همانند خلفای اموی و عباسی به می‌و معشوق و مجالس بزم اهمیت می‌داد، محتوای اشعار دربارش می‌بایست به این سمت و سو گرایش می‌یافت و به عبارتی شعرایی در دربارش حضور می‌یافتند که خواسته امیر را تأمین کنند. از شعرایی که در دوران سیف‌الدوله در کنار او حضور داشتند و اشعار حکمی نیز از آنها بجای مانده می‌توان به متنبی، کُشاجم و ابوفراس اشاره کرد.

بخشی از اشعار متنبی شامل حکمت و موعظه و ابیات پندآمیز است. اکثر حکمت‌ها و ابیات موعظه‌آمیز متنبی از سخنان امام علی (ع) اخذ شده ولی حکمت‌ها و ضرب‌المثل‌ها و موعظه‌های او و اسلوب تعبیر و ترکیبش، جنبه ابتکار و ابداع دارد و تأثیر این ابیات در شاهکارهای ادب عربی و فارسی مشاهده می‌شود. شاعر توانایی مانند سعدی شیرازی در این زمینه از متنبی تأثیر پذیرفته و همچنین نویسندگانی مانند ابوالمعالی نصرالله منشی، بسیاری از اشعار متنبی را در ترجمه کتاب کلیله و دمنه به فارسی آورده‌است. (منوچهریان، ۱۳۸۸: ج ۱، ۱۴-۱۸)

صاحب‌بن‌عباد، وزیر اهل علم آل بویه، تعداد ۳۷۰ بیت از اشعار حکمت‌آمیز متنبی را جمع کرده که هر بیت آن یک ضرب‌المثل است. (زینی‌وند و خزلی، ۱۳۹۲: ۱۳۵-۱۳۶) الفاخوری در خصوص شعر حکمی متنبی می‌نویسد: «متنبی به ندرت درباره عالم و متتهای آن نظری ابراز

داشته است. توجه او بیشتر به انسان است در زندگی و اخلاق و عواطفش و به جامعه‌ای که در آن زیست می‌کند.» (الفاخوری، ۱۳۸۸: ۴۵۹) به عنوان مثال، بیت زیر، برگرفته از این جمله حکمت‌آمیز امام علی (ع) است که می‌فرماید: «الهُوَى ضِدُّ الْعَقْلِ»: (غررالحکم، ۱۴۱۰: ۵۶)

وما هیَ إِلَّا لِحِظَهٗ بَعْدَ لِحِظَهٗ   إِذَا نَزَلَتْ فِي قَلْبِهِ رَحَلَ الْعَقْلُ

(البرقوقی، ۱۴۰۷: ج ۳، ۲۹۸)

در اشعار کشاجم نیز نمونه‌های فراوانی از حکمت و موعظه به چشم می‌خورد که به عنوان نمونه می‌توان به مورد زیر اشاره کرد:

بالحرص فی الرِّزْقِ يُذَلُّ الْفَتَى   وَالصَّبْرُ فِيهِ الشَّرْفُ الشَّامِخُ
ومستزید فی طَلَابِ الْغِنَى   يَجْمَعُ لِحْمًا مَا لَهُ طَائِخُ
يُضِيعُ مَا نَالَ بِمَا يَرْتَجَى   وَالنَّارُ قَدْ يَطْفِئُهَا النَّافِخُ

(کشاجم، ۱۹۸۹: ۱۰۲)

همچنین ابوفراس در اشعارش مباحث حکمت‌آمیزی دارد. او در بحث غنای نفس می‌نویسد:

غنى النفس لمن يعقل   خیر من غنى المال
و فضل الناس فی الانفس   لیس الفضل فی الحال

(ابی فراس، ۱۴۱۴: ۲۷۹)

و یا در جایی دیگر درباره حلم و بردباری و گذشت این گونه می‌سراید:

يقولون لا تخرق بحلمك هيبة   واحسنُ شئء زین الهيبة الحلم
فلا تتركَنَّ العفو عن كل زله   فما العفو مذموم، و ان عَظَمَ الْجُرْمُ

(همان: ۲۹۲)

۳. نتیجه

با توجه به مباحث فوق و با ملاحظه رابطه شعرا با دربار سیف‌الدوله حمدانی می‌توان دریافت:

۱. تشکیل حکومت نیمه مستقل شیعی در حلب توسط سیف‌الدوله حمدانی، حاشیه امنی برای شعرا ایجاد کرد تا در سایه امنیت و آزادی بیان در عصر خلافت عباسیان و در مکانی که هنوز پس از گذشت سال‌ها طرفداران اموی حضور داشتند، به بیان فضایل اهل‌بیت پرداخته و سیاست‌های امویان و عباسیان را نقد نمایند.

۲. سیف‌الدوله با پرداخت هدایا، مستمری و حق تألیف به شعرا و ادیبان، بخشی از دغدغه‌های

معیشتی آنان را مرتفع می‌نمود که این موضوع در تمرکز اندیشمندان با فراغ بال بیشتر برای خلق آثار علمی مؤثر بوده‌است.

۳. حضور شعرایی چون متنبی و ابوفراس در میدان نبرد با رومیان و سرودن اشعار حماسی و رجزگونه، در کاهش ترس و اضطراب و تقویت روحیه مقاومت و ایجاد شور حماسی در لشکریان نقش داشته و در پیروزی‌های سیف‌الدوله در مقابل رومیان و حفاظت از مرزها و ثغور اسلامی مؤثر بوده‌است. از سوی دیگر سیف‌الدوله نیز عنایت ویژه‌ای به این دو شاعر مشهور عرب داشته‌است.

۴. با عنایت به نقش حاکمان و جامعه در جهت‌گیری مضامین اشعار شعرا، سیف‌الدوله با سیاست‌های فرهنگی مناسب، در جهت‌دهی اشعار شعرای دربار مؤثر بوده‌است و از این ابزار هنری در جهت افزایش فرهنگ دینی و تقویت عقلانیت در جامعه بهره برده‌است.

یادداشت‌ها:

۱. نک: متز، تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری؛ کرم، احیای فرهنگی در عهد آل بویه.
۲. دیوان شعر ابوفراس بعد از مرگ او توسط استادش، ابن خالویه جمع‌آوری و بر آن شرح نوشته شد و اولین بار در سال ۱۸۷۳م در بیروت، چاپ گردید و ظاهراً دارای ۳۴۳۰ بیت شعر است. (امین، ۱۴۰۳: ج ۴، ۳۳۱)
۳. برای اطلاع بیشتر از کشتار مردم موصل در مسجد، رک، ابن اثیر، ۱۳۷۱: ج ۱۵، ۷۷.
۴. برای اطلاع وضعیت شیعیان پس از حکومت‌های شیعی، رک: ابن اثیر، ۱۳۷۱: ج ۲۲، ۳۴۲.

منابع

- ابن اثیر، عز الدین علی. (۱۳۷۱). **الکامل**. ترجمه ابو القاسم حالت و عباس خلیلی. ج ۱۹ و ۲۰. تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- ابن العدیم، کمال الدین عمر بن احمد. (۱۹۵۱). **زبدہ الحلب من تاریخ حلب**. دمشق: نشر دکتر سامی الدهان.
- ابن العماد، شهاب الدین ابو الفلاح عبدالحی بن احمد العکری الحنبلی دمشقی. (۱۴۰۶هـ/۱۹۸۶م). **شذرات الذهب فی اخبار من ذهب**. تحقیق الأرنؤوط. دمشق - بیروت: دار ابن کثیر.
- ابن الندیم، محمد بن اسحاق. (۱۳۴۶). **الفهرست**. ترجمه محمدرضا تجدد. چاپ بانک بازرگانی ایران.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۶۳). **تاریخ ابن خلدون (ترجمه العبر)**. ترجمه عبدالمحمدآیتی. ج ۱ و ۲ و ۳. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۷۵). **مقدمه ابن خلدون**. ترجمه محمدپروین گنابادی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

- ابن خلکان، احمد بن محمد. (بی‌تا). **وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان**. محقق عباس احسان. ج ۱ و ۳. بیروت: دارالفکر.
- ابن شهر آشوب مازندرانی. (۱۳۷۹). **المناقب ابن شهر آشوب**. ج ۴. قم: نشر علامه.
- ابی‌فراس، الحارث بن سعید بن حمدان. (۱۴۱۴هـ/۱۹۹۴ م). **دیوان ابی‌فراس**. شرح خلیل الدویهی. دارالکتب العربی.
- امین، سید محسن. (۱۴۰۳هـ). **اعیان الشیعه**. تحقیق حسن امین. ج ۴ و ۸. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- امینی، عبدالحسین. (۱۳۸۷). **الغدیر**. ترجمه و ویرایش جدید. ج ۳ و ۴. تهران: بنیاد بعثت.
- آقابزرگ تهرانی، محمد محسن. (۱۴۰۴هـ). **طبقات اعلام الشیعه وهو نقباء البشر فی القرن الرابع عشر**. مشهد: دارالمرتضی للنشر.
- البدیعی، یوسف. (۱۹۶۳). **الصبح المنبئ من حیثیه المتنبئ**. تحقیق مصطفی السقا و جماعه. القاهره: دارالمعارف.
- البرقوقی، عبدالرحمن. (۱۴۰۷هـ). **شرح دیوان المتنبئ**. بیروت: دارالکتب العربی.
- توین بی، آرنولد. (۱۳۷۶). **بررسی تاریخ تمدن**. ترجمه محمد حسین آریا. تهران: چاپخانه سپهر.
- تیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۴۱۰هـ). **غررالحکم ودرر الکلم**. تصحیح سید مهدی رجایی. قم: دارالکتب اسلامی.
- الثعالبی النیسابوری. (۱۴۰۳هـ). **ابی منصور عبدالملک. یتیمه الدهر فی محاسن اهل العصر**. شرح و تحقیق: مفید محمد قمیه. دارالکتب العلمیه.
- جعفری تبریزی، محمد تقی. (۱۳۹۶). **فلسفه تاریخ و تمدن**. تهران: موسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری.
- حسن، ابراهیم حسن. (۱۳۵۷). **تاریخ سیاسی اسلام**. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: انتشارات جاویدان.
- حکیمی، محمدرضا. (۱۳۸۳). **ادبیات و تعهد در اسلام**. قم: دلیل ما.
- خوارزمی، محمد بن عباس. (۱۳۸۴). **رسائل خوارزمی**. تصحیح و تحشیه محمدمهدی پورگل. انتشارات دانشگاه تهران.
- دورانت: ویل. (۱۳۷۰). **تاریخ تمدن**. ترجمه احمدآرام و همکاران. تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۳۷۱). **نوادیر ترجمه کتاب محاضرات الادبیا و محاورات الشعرا والبلغاء**. مترجم محمد صالح بن محمد باقر قزوینی. تهران: انتشارات سروش.
- زینی وند، تورج و خزلی، مسلم. (۱۳۹۲). «بررسی تطبیقی مضمون‌های حکمت آمیز در شعر متنبئ و سنایی». **پژوهشنامه ادبیات تعلیمی**. سال پنجم، شماره ۱۹. صص ۱۳۱-۱۶۴.
- شهیدی، سید جعفر. (۱۳۶۸). «شعر و اثر آن در اجتماع و نظر اسلام درباره آن» در **مجموعه آثار دومین کنگره جهانی حضرت رضا(ع)**. ج ۳. صص ۳۳۹-۳۵۲.
- الضبئی، احمد بن محمد. (۱۹۹۸). **دیوان صنوبری**. تحقیق احسان عباس. بیروت: دار صادر.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی‌تا). **الفهرست**. مصحح بحرالعلوم. محمد صادق. نجف اشرف: مکتبه المرتضویه.
- الفاخوری، حنا. (۱۳۸۸). **تاریخ ادبیات زبان عربی**. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: انتشارات توس.

- فیصل سامر. (۱۳۸۰). **دولت حمدانیان**. ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- قفطی. (۱۳۷۱). **تاریخ الحکما قفطی**. ترجمه بهین دارائی. ترجمه فارسی از قرن ۱۱ ق. انتشارات دانشگاه تهران.
- کشاجم، محمود بن حسین. (۱۹۸۹). دیوان کشاجم. قاهره: دارالکتب العلمیه.
- متز، آدام. (۱۳۸۸). **تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری**. ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو. تهران: امیرکبیر.
- مختاری، قاسم. (۱۳۹۳). «بررسی حماسه سرایی در ادبیات کهن عربی». دو فصلنامه ادبیات حماسی. دانشگاه لرستان. سال اول. شماره اول. صص ۱۳۱-۱۵۶.
- مسعودی، أبو الحسن علی بن الحسین. (۱۳۶۵). **التنبیه الاشراف**. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مسکویه، ابوعلی احمد. (۱۳۷۶). **تجارب الأمم**. ترجمه علی نقی منزوی. جلد ۵ و ۶. تهران: انتشارات توس.
- مظفر، محمد حسین. (۱۴۰۸ هـ). **تاریخ الشیعه**. بیروت: دارالزهرا.
- مقدسی، أبو عبد الله محمد بن أحمد. (۱۳۶۱). **أحسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم**. ترجمه علینقی منزوی. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- منوچهریان، علیرضا. (۱۳۸۲). **ترجمه و تحلیل دیوان متنبی**. همدان: نور علم.
- الواحدی. (بی تا). **شرح دیوان المتنبی للواحدی**. کتابخانه دیجیتال مدرسه فقاقت.
- یاقوت بن عبدالله حموی. (۱۳۸۱). **معجم الادباء**. ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: انتشارات سروش.